

OBIEKT ZABYTKOWY
CHRONIONY PRAWEM

KURS

INSTRUKTORÓW

OPIEKI

NAD ZABYTKAMI

PTTK

*Każdemu narodowi potrzebne są stare
kamienie i stare kształty
architektoniczne. To one właśnie
stanowią kotwicę pamięci wielu pokoleń.*

(autor nieznany)

Opracował: Artur Ponikiewski

Podstawowe zadania społecznej opieki nad zabytkami

- Troska o zachowanie pomników przeszłości.
- Zabezpieczenie i najpełniejsze zachowanie materialnych i niematerialnych świadectw kultury.
- Popularyzacja idei ochrony zabytków w społeczeństwie.
- Kompleksowe poznanie zabytku, jego stanu technicznego, oraz zawartych w nim informacji historycznych.
- Dokumentacja (inwentaryzacja) zabytku.

Zarys historii społecznej opieki nad zabytkami

- Troska o miejsca kultu religijnego, miejsca historyczne i pamiątki narodowe podejmowana była od czasów starożytnych przede wszystkim jako reakcja na niszczenie grobów.
- W okresie Renesansu król Zygmunt Stary tworzy urząd kustosa koronnego, którego zadaniem jest pilnowanie skarbcza i archiwum narodowego. Pojawiają się również pierwsze przepisy przewidujące ochronę dzieł sztuki na wypadek wojny. Ukazują się publikacje na temat wartości polskich zabytków, a „towarzystwa starożytnicze” podejmują starania zmierzające do ochrony pamiątek narodowych.
- W II poł. XVIII w. pojawiają się pierwsze głosy na temat potrzeby ratowania starożytności, co jest wynikiem oświeceniowych haseł oraz zainteresowania antykiem.
- W końcu XVIII w. z chwilą utraty niepodległości troska o pamiątki narodowe staje się częścią programu patriotycznego.
- Najlepszym wyrazicielem tych tendencji jest ks. Izabela Czartoryska, która w 1801 r. ukończyła budowę Świątyni Sybilli – panteonu narodowych pamiątek (miecz Władysława Jagiełły, szable Jana III Sobieskiego i Stefana Batorego, zdobyte na nieprzyjaciółach sztandary, dzieła Leonardo da Vinci, Rafaela, Rembrandta i in.). Świątynia była pierwszym tego typu obiektem w Polsce udostępnionym do publicznego zwiedzania.
- 1800 r. – utworzenie Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, które wydało *„Zbiór widoków sławniejszych pamiątek narodowych jako to zwalisk, zamków, świątyń, nagrobków, starożytnych budowli i miejsc pamiętnych w Polsce Zygmunta Vogla”*.
- 1810 r. – powstanie na Uniwersytecie Jagiellońskim Krakowskiego Towarzystwa Naukowego, którego głównym celem była odbudowa Zamku Królewskiego na Wawelu.
- 1820 r. – powstanie Towarzystwa Naukowego Płockiego, które stworzyło kolekcję muzealną, publikowało prace o zabytkach i popularyzowało społeczne działania w dziedzinie opieki nad zabytkami.
- Polityczne poparcie towarzystwom naukowym w dziedzinie ochrony zabytków udzielił podczas debaty sejmowej w 1825 r., poseł Artur Potocki – *„Porządek w kraju i dobre mienie mieszkańców są zapewne jednym z ważnych celów naszego rządu; cieszę się więc, że pięknie o nie dbamy; pozostaje nam jeszcze*

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

świętszy obowiązek do spełnienia, bo z odpowiedzialnością połączona jest straż i piecza nad zabytkami przeszłości. Na tej klasycznej ziemi pamiątek ojczystych otoczyły nas wieki pomnikami świetnych czynów, a przeszłość kamienie mówić nauczyła. Obawiam się, aby kiedyś następcy nasi nie zawołali do nas, żeśmy wiele uczynili dla wygody i pożytku własnego, a nie zrobiliśmy nic dla przeszłości i dla tego cośmy po niej odziedziczyli w zabytkach”

- 1823 r. - powstanie Śląskiego Towarzystwa Miłośników Zamku Grodno w Zagórzu Śląskim.
- 1836 r. – powstanie Towarzystwa Opieki nad Grobami Zasłużonych Ojczyźnie Polaków w Paryżu.
- 1841 r. – powstanie Szamotulskiego Towarzystwa Zbieraczy Starożytności (zbieranie wiadomości o starożytnych kopcach i okopach, utworzenie „gabinetu rzeczy starożytnych krajowych”).
- Powstanie Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Krakowie (1854), Warszawie (1860), Lwowie (1861) – głównym celem była działalność artystyczna.
- **1888 r. powstanie pierwszego na ziemiach polskich muzeum regionalnego pod nazwą Muzeum Tatrzańskie.**
- 1888 r. powstanie w Warszawie muzeum etnograficznego przy Ogrodzie Zoologicznym na ul. Bagatela.
- 1889 r. – powstanie Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej we Lwowie i Galicji Zachodniej w Krakowie – pierwsze organizacje zrzeszające profesjonalistów w dziedzinie ochrony zabytków.
- 1897 r. – zarejestrowanie Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa – pierwsza organizacja, której celem była wyłącznie społeczna opieka nad zabytkami.
- **1906 r. – powstanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Towarzystwa Krajoznawczego** – pierwszy prezes PTK Zygmunt Gloger był jednocześnie wiceprezesem TONZP. Wydawanie przez PTK „Ziemi”, „Wiadomości konserwatorskich”, „Książeczek dla ludu”, „Wycieczek po kraju”.
- 1906 r. - powstanie pierwszego w Polsce skansenu we Wdzydzach Kiszewskich założonego przez Izydora i Teodora Gulgowskich.
- TONZP wydaje w 1909 r. jeden z najstarszych przewodników po kraju „Gościniec, albo krótkie opisanie Warszawy” – A. Jastrzębowski. Zajmuje się również inwentaryzacją zabytków znajdujących się w Pałacu Wilanowskim, Pałacu na Wodzie w Łazienkach, Zamku Królewskim w Warszawie.
- 1911 r. – powstanie Towarzystwa Miłośników Ojczystych Zabytków Sztuki i Historii.
- 1919 r. – Polskie Towarzystwo Krajoznawcze organizuje Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej.
- 1924 r. – 1926 r. – założenie Muzeum Kurpiowskiego w Nowogrodzie.
- 1927 r. - utworzenie Komisji Kół Krajoznawczych pod przewodnictwem L. Węgrzynowicza, będącego również redaktorem miesięcznika Komisji „Orli Lot”. Młodzież opisywała zabytki, gromadziła zbiory zabytków ruchomych, przekazywała swoje uwagi specjalistom.
- Do 1939 r. PTK utworzyło opierając się na własnych zbiorach i darowiznach około 50 muzeów regionalnych, chroniących cenne zabytki narodowe.

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- W czasie II wojny światowej działacze organizacji społecznych w tym PTK i PTT prowadzili akcję zabezpieczenia zabytków i rejestracji strat, a także tajną działalność konserwatorską.
- W 1948 r. – utworzenie w ramach PTK Komisję Społecznej Opieki nad Zabytkami Kultury i Przyrody.
- Po połączeniu PTT z PTK Wydział Muzealny PTK został przekształcony w Komisję Opieki nad Zabytkami PTTK (pierwszym przewodniczącym był archeolog prof. Dr hab. W. Antoniewicz).
- Działalność KOnZ ZG PTTK polegała na:
  - organizowaniu szkoleń i zjazdów społecznych opiekunów zabytków i wojewódzkich konserwatorów zabytków;
  - przygotowywaniu materiałów i publikacji z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami w prasie wydawnictwach fachowych, własnych;
  - popularyzacja idei ochrony zabytków m.in. poprzez system odznak krajoznawczych, których regulaminy wymagają poznania zabytków architektury, muzeów, miejsc pamięci narodowej i in.;
  - sygnalizowaniu wojewódzkim konserwatorom zabytków zauważonych nieprawidłowości w zakresie użytkowania zabytków, współpraca ze służbą konserwatorską oraz władzami terenowymi;
  - akcjach ratowania zabytków (zamek Grodno w Zagórzu Śląskim, zamek w Golubiu-Dobrzyniu, Dobczycach, Lublińcu, Liwie, Bytowie, Słupsku, Zbąszynie, pałac Etingona w Łodzi, pałac w Ciechanowcu, kamienice mieszczańskie w Warcie, Olkuszu, Włocławku, Warszawie i in.);
  - gromadzenie zbiorów (w gestii PTTK – 110 tyś. zabytków ruchomych);
  - powołanie w ramach PTTK w 1984 r. Klubu Indywidualnych Użytkowników Obiektów Zabytkowych (w gestii ponad 180 zabytków architektury i budownictwa); zadaniem klubu była pomoc przy przejmowaniu i remontowaniu obiektów zabytkowych;
  - powstanie przy komisji kół i oddziałów zakładowych na terenie Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego koncepcji Ekomuzeum mającego na celu gromadzenie zabytków techniki oraz utrzymanie *in situ* starych zakładów przemysłowych i obiektów techniki jako żywego skansenu produkującego niektóre wyroby dla turystów;
  - akcję „PTTK dla Krakowa”, „PTTK dla Zamościa” – zakładanie tablic informacyjnych na zabytkach, prace przy odbudowie wybranych obiektów zabytkowych;
  - współpraca z komisjami ZG: Krajoznawczą, Ochrony Przyrody, Fotografii Krajoznawczej;
- 1965 r. – powstanie w Warszawie Międzynarodowej Rady Zabytków i Miejsc Zabytkowych (ICOMOS).
- 1976 r. - ratyfikowanie przez Polskę konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego. W ramach tej konwencji stworzono Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO obejmującą dobra o znaczeniu światowym.
- 1978 r. – powstanie Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie – chroniącego „niematerialne dobro kultury”.
- 1989 r. w Łodzi PTTK stworzyło Centrum Fotografii Krajoznawczej (gromadzenie i katalogowanie zbiorów, prowadzenie archiwum).
- Muzea Regionalne PTTK:

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- Dobczyce
  - Iwanowice k. Słomnik
  - Golub Dobrzyń
  - Gorlice
  - Kraków – Bronowice Małe
  - Krotoszyn
  - Limanowa
  - Muszyna
  - Ojców
  - Olkusz
  - Nowy Targ
  - Puławy
  - Starachowice
  - Warta
  - Zagórze Śląskie
  - Zbąszyn
- Ośrodki Kultury Turystyki Górskiej PTTK (historia turystyki). Pierwszy na Markowych Szczawinach powstał w 1965 r. z inicjatywy E. Moskały.
    - **Beskid Śląski**
Baraniogórski Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej Na Przysłopie "U źródeł Wisły".
    - **Beskid Żywiecki**
Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej na Markowych Szczawinach.
    - **Gorce**
Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej na Turbaczu.
    - **Szczawnica**
Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej w Pieninach.
    - **Beskid Sądecki**
Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej na Jaworzynie Krynickiej.
    - **Bieszczady**
Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej w Ustrzykach Górnych.
    - **Zawoja Markowa**
Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej zwany "Chałupa Kudzi"

Towarzystwo Opieki nad Zabytkami

- jest organizacją współpracującą z PTTK w dziedzinie ochrony zabytków;
- zrzesza zawodowców i amatorów z zakresu opieki nad zabytkami;
- popularyzuje zabytki i ich ochronę;
- od 1977 r. wydaje czasopismo „Spotkania z Zabytkami” (ochrona dóbr kultury, prace konserwatorskie, inicjatywy społeczne na rzecz ochrony zabytków, kolekcjonerstwo);
- wspólnie z KOnZ PTTK w Łodzi organizuje corocznie „Łódzkie Dni Opieki nad Zabytkami”;

Ochrona zabytków

- Zabytkiem są dobra kultury materialnej wpisane do rejestru zabytków, znajdujące się w zbiorach muzealnych oraz bibliotecznych, a także inne, jeżeli ich charakter zabytkowy jest oczywisty.
- Zabytkiem mogą być:
  - dzieła budownictwa i architektury
  - dawne założenia miast i wsi
  - parki
  - cmentarze
  - obiekty etnograficzne
  - dzieła sztuk plastycznych (malarstwo, rzeźba, grafika)
  - pamiątki historyczne związane z wydarzeniami lub postaciami
  - obiekty archeologiczne ruchome i nieruchome
  - obiekty techniki
  - obiekty kultury materialnej
  - materiały biblioteczne
  - kolekcje i zbiory
  - krajobraz kulturowy
  - inne przedmioty zasługujące na ochronę ze względu na ich wartość naukową, artystyczną, kulturalną.
- Zabytki dzielimy pod względem czasu i miejsca powstania na: romańskie, gotyckie, renesansowe, barokowe itd.
  - romanizm XII w. – poł. XIII w.
  - gotyk poł. XIII w. – II poł. XV w.
  - renesans pocz. XVI w. – 3 ćw. XVI w.
  - manieryzm 4 ćw. XVI w. – poł. XVII w.
  - barok 2 poł. XVII w. – 3 ćw. XVIII w.
  - rokoko – 3 ćw. XVIII w.
  - klasycyzm – 4 ćw. XVIII w. – poł. XIX w.
  - empire (nie dotyczy architektury) – pocz. XIX w.
  - biedermeier (nie dotyczy architektury) – l. 30 -te XIX w.
  - style historyczne (neogotyckie, neobarokowe itd.) poł. XIX w.
  - secesja – przeł. XIX i XX w.
- Zabytki architektury dzielimy pod względem materiału na: drewniane i murowane; ze względu na funkcję: sakralne i świeckie, a te z kolei na: reprezentacyjne, mieszkalne, przemysłowe, militarne itd.
- Dziełem sztuki jest obiekt wykonany przez człowieka, posiadający wartość artystyczną np. wyroby techniki, przedmioty codziennego użytku, narzędzia, malarstwo, rzeźba, grafika, rzemiosło artystyczne.

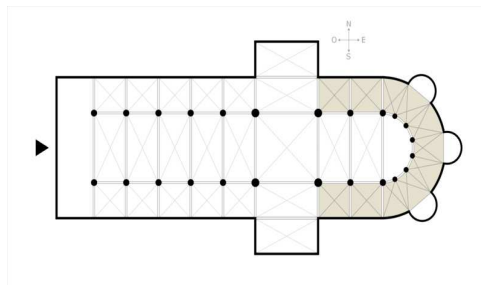
Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- Ochrona zabytków to:
  - ochrona prawna i zabezpieczenie zabytków
  - dokładne rozpoznanie zabytku (czas i miejsce powstania, autor, technika wykonania, historia, przemiany, rola i miejsce zabytku w dziejach miasta, regionu lub kraju)
  - dokumentacja obiektu
  - konserwacja
- Konserwacja zabytków to: zespół czynności służących zachowaniu i zabezpieczeniu materii zabytkowej przed dalszym niszczeniem

Wybrane terminy architektoniczne

Ambit - obejście

- w budynku kościelnym obejście za głównym ołtarzem; powstaje z przedłużenia naw bocznych wokół prezbiterium; pojawiło się w średniowieczu; najczęściej występuje w kościołach związanych z pielgrzymkami;

Apsyda (lub absyda)

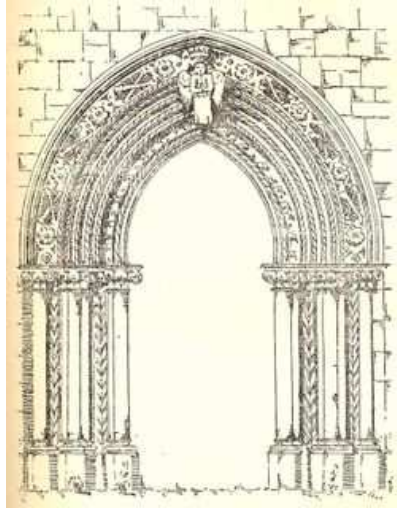
- w architekturze pomieszczenie na rzucie półkola, półelipsy lub wieloboku, dostawione addytywnie do bryły kościoła i otwarte do jego wnętrza; zazwyczaj zamyka prezbiterium, czasem nawy boczne i ramiona transeptu;

Archiwolta

- zdobione ornamentami, profilowane lico łuku, arkady;

Arkada - (łac. arcus - łuk)

- szereg łuków opartych na słupach lub filarach;

Attyka (franc. (étage) attique, z grec. Attikos)

- to górny element budynku w postaci ścianki, balustrady lub rzędu sterczyn osłaniający dach. Stosowana od starożytności (Grecja, Rzym), a także ponownie (w zmienionej formie) od XVI wieku; charakterystyczna dla renesansowej architektury Polski i Czech; bardzo rozbudowane formy przyjmowała zwłaszcza w manieryzmie (kamienica Celejowska w Kazimierzu Dolnym); na Śląsku występuje odmiana attyki, charakterystyczna dla tego regionu - attyka śląska - o zakończeniu w formach półkoli, ćwierćkoli, np. attyka w kamienicy "Pod Żółtą Koroną" przy Rynku nr 29 we Wrocławiu.

Basteja

- budowla fortyfikacyjna, murowane lub ziemne umocnienie w formie niskiej, przysadzistej baszty obronnej; zbudowana na planie koła lub podkowy,

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

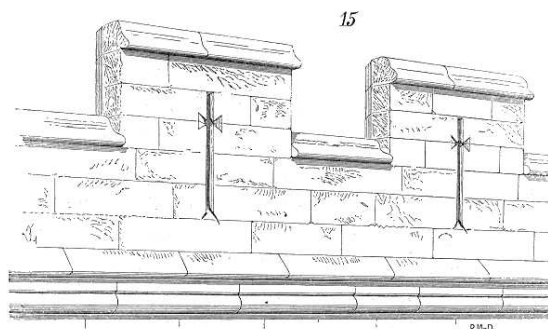
wysunięta przed mur obronny, była stanowiskiem ogniowym artylerii, blokującym dostęp do kurtyny; basteja była formą pośrednią pomiędzy basztą a bastionem; pojawiła się we Włoszech w XV wieku, stosowana do XVI wieku.

Bastion (beluarda)

- w dawnych fortyfikacjach o narysie bastionowym podstawowy element umocnień wznoszony na załamaniach obwałowania twierdzy (na wysuniętych narożnikach); występuje w twierdzach na planie trójkąta, romboidu, pięcioboku o otwartej postawie; dwa najbardziej wysunięte boki tworzyły narożnik zwany węgiel; boki stykały się pod kątem (zwykle zawartym pomiędzy 60° a 120°); bastiony połączone były kurtynami; część bastionu od strony nieprzyjaciela nazywano czołem, boczne części to tzw. barki; podstawa pięcioboku (od wewnętrznej strony twierdzy) nazywana była szyją; fortyfikacje tego typu pojawiły się we Włoszech w XVI wieku; w XVII wieku barki przy szyi bastionu zostały cofnięte, a czoło ich zostało zaokrąglone i umocnione (tzw. orylonem); bastiony nisko położone budowano jako pełne i zaopatrywano w nadszaniec (kawaler), co umożliwiało obserwację i ostrzał; bastiony stanowiły główny punkt obrony całego wieloboku fortecznego; na ich szczycie (na barkach) lub wewnątrz (w kazamatach) ustawiano działa służące do ostrzału przedpola oraz wzdłuż kurtyny i fos.

Blanki (krenelaż)

- jest to element architektoniczny w postaci zwieńczenia murów obronnych i baszt tzw. zębami, pomiędzy którymi znajduje się wolna przestrzeń; miało to ułatwić obronę w czasie oblężenia - mianowicie w prześwitach pomiędzy zębami byli rozlokowani łucznicy; blanki wykorzystywano w budownictwie obronnym, głównie w średniowieczu, bądź w stylach nawiązujących do średniowiecza (np. w neogotyku - blanki gwelfowskie, blanki gibelińskie) jako element dekoracyjny.

Boniowanie

- dekoracyjne opracowanie krawędzi oraz lica ciosu kamieni podkreślające ich układ; rozróżniamy następujące typy boniowania, w zależności od:

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- układu rowków: płytowe, pasowe;
- ukształtowania płyt: płaskie, wypukłe
- faktury powierzchni: dzikie (rustyka), groszkowane, szlifowane, polerowane itp.

rustyka

sgraffito

Cokół

- to najniższa nadziemna część budowli lub jej elementów (np. kolumny, filaru). Pełni on dwie funkcje:
  - konstrukcyjną (jest wzmocnioną częścią budowli, na której opiera się jej ciężar)
  - ozdobną (najczęściej wysuwa się go wtedy nieco przed płaszczyznę murów, oddzielając gzymsem cokołowym lub też buduje z innego materiału, np. ciosów kamiennych).

Empora (niem. empore), chór muzyczny

- element występujący najczęściej w kościele, rodzaj trybuny; galeria wsparta na kolumnach lub filarach, otwarta do wnętrza kościoła; umieszczona nad nawami bocznymi - tworząca osobne pomieszczenie dla np. kobiet, zakonników; umieszczona nad kruchtą lub pomiędzy nawą a prezbiterium – przeznaczona na ogół dla śpiewaków i instrumentów muzycznych (najczęściej są to organy); empora mogła okalać też cały kościół; w budownictwie świeckim budowano empory w salach zamkowych dla chóru i kapeli.

Faseta

- wklęsły narożnik między prostopadłymi ścianami.
- wyokrąglone naroże lub ozdobny gzyms na połączeniu ściany i sufitu lub ściany i posadzki

Filar

- pionowa, **wieloboczna**, wolno stojąca podpora konstrukcji; na całej wysokości przekrój poprzeczny ma taki sam kształt; filar o takich samych wymiarach przekroju poprzecznego nazywany jest słupem; budowa filara może być zbliżona do budowy kolumny, tzn. posiadać bazę, trzon i głowicę; filary

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

wykonywane są z różnych materiałów np. kamienia, cegły, drewna, stali, betonu.

Fresk (z wł. fresco - świeży)

- malowidło ściennie wykonane na mokrym tynku.

Fryz

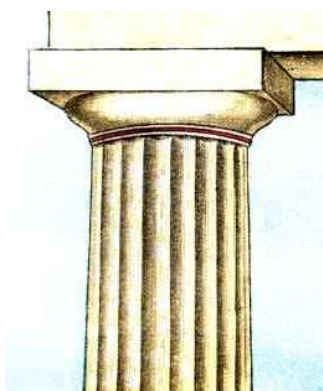
- środkowy, poziomy człon belkowania; bardzo często zdobiony płaskorzeźbami, był jednym z najbardziej ozdobnych elementów antycznych świątyń.
- w porządku doryckim fryz składał się z następujących na przemian po sobie metop i tryglifów (tzw. fryz metopowo - tryglifowy); w porządku jońskim mamy już do czynienia z fryzem ciągłym ozdobionym reliefem o tematyce mitologicznej, religijnej lub historycznej.

fryz arkadowy

Kapitel (głowica)

- to najwyższa, wieńcząca część kolumny, filaru lub pilastra, będąca pośrednim członem konstrukcyjnym między podporą (np. trzonem kolumny) - od której jest szersza, co zapewnia bardziej stabilną konstrukcję całości - oraz elementami dźwiganymi (np. belkowaniem). Ze względu na swoje usytuowanie głowica pełni także funkcje dekoracyjne.

kapitel dorycki

kapitel joński

kapitel koryncki

Kolumna

- to element architektoniczny pełniący rolę konstrukcyjną, dekoracyjną i symboliczną; jej dolną część tworzy baza, środkową trzon, a wieńczy głowica. Wspiera się na niej belkowanie, a od czasów rzymskich także łuk; w starożytności stosowane były kolumny następujących porządków architektonicznych:
  - dorycki
  - joński
  - koryncki
- **przekrój poprzeczny ma owalny kształt.**

Kartusz (fr. *cartouche*)

- ozdobne obramienie herbu, emblematu, monogramu, napisu lub malowidła.
- kartusz przybierał różne kształty - owalny, prostokątny, sercowaty; bywał flankowany lub podtrzymywany przez putta, zwierzęta itp.; był szeroko stosowany w dekoracji architektonicznej - umieszczany był na elewacjach, na nagrobkach, epitafiach, w malarstwie i in.

Krajobraz kulturowy

- fizyczne, obserwowalne wzrokowo wyrażenie kultury ludzkiej na powierzchni Ziemi, łączący elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego; krajobraz kulturowy jest wynikiem przekształcania krajobrazu naturalnego przez grupę lub kilka grup kulturowych i nakładania elementów kulturowych różnego wieku.

Luneta

- element sklepienia w postaci poprzecznej kolebki przenikającej się z kolebką sklepienia głównego w celu umożliwienia wykonania okna lub drzwi w ścianie powyżej węzłownia sklepienia; lunety mają najczęściej przekrój kolebkowy, czasem też kulisty, stożkowy lub elipsoidalny; w okresie renesansu sklepienia kolebkowe z lunetami były często stosowane dla urozmaicenia wnętrza i zmiany obciążenia przekazywanego na ściany z równomiernie rozłożonego na skupione (dawało to możliwość bardziej swobodnego kształtowania przestrzeni).

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Latarnia

- cylinder umieszczony na górnym pierścieniu kopuły z otworami doświetlającymi pomieszczenie przekryte kopułą; latarnia zazwyczaj przykrywana była hełmem; rozwiązanie często stosowane w renesansie i baroku;

Lukarna

- pionowe okienko na dachu doświetlające poddasze;

Łuk tęczyowy

- łuk zamykający od góry tęczyowy otwór (portal) w ścianie oddzielającej nawę kościoła od prezbiterium; wyróżniony przez bogate ozdobienie, zmianę w materiale lub w kolorze;

Dach mansardowy

- dach łamany, zbudowany z dwóch oddzielonych od siebie gzymsem powierzchni połaci dachowych; dach mansardowy może być dachem dwu- lub czterospadowym.

Maswerk

- (polska nazwa laskowanie używana jest rzadko, na ogół dotyczy pionowych podziałów pod rozetą lub pionowych podziałów pól elewacji) geometryczny wzór architektoniczny odkuty z kamienia, używany do wypełnienia górnej części gotyckiego okna.

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Nawa

- część kościoła położona pomiędzy prezbiterium a kruchtą, przeznaczona dla wiernych;

Pilaster

- to ustawiony przy ścianie (lub w częściowo w nią wtopiony) filar, nieznacznie występujący przed lico ściany; pełni on zarówno funkcję konstrukcyjną (podpora), jak też dekoracyjną (rozczłonkuje ścianę);

Plafon

- sufit lub część sklepienia ozdobiona malowidłem, sztukaterią, płaskorzeźbą, freskiem itp.

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Planowanie przestrzenne

- to całokształt działań zmierzających do zapewnienia prawidłowego rozwoju poszczególnych obszarów kraju, sztuka organizowania przestrzeni na potrzeby człowieka, przy jednoczesnym uwzględnieniu wzajemnych powiązań poszczególnych regionów, a nawet nadrzędnych interesów ogólnokrajowych;

Poliptyk

- typ ołtarza szafkowego składający się z części środkowej i dwóch par, o połowę węższych, ruchomych skrzydeł, które były otwierane bądź zamykane w zależności od okresu roku liturgicznego → tryptyk;

Portal

- to ozdobne obramienie drzwi wejściowych w kościołach, pałacach, ratuszach, bogatszych kamienicach czasami także drzwi wewnętrznych; ozdoba w zależności od epoki zróżnicowana pod względem architektonicznym;

Portyk

- otwarty ganek kolumnowy lub filarowy, który poprzedza wejście, tworząc główną część fasady budynku; jeśli stanowi przód elewacji nazywa się go *prostylem*, a gdy jest w głębi budynku nosi miano *in antis*;

Rejestr zabytków

- to najbardziej powszechna forma ochrony prawnej zabytku;
- wpis do rejestru jest działaniem administracyjnym prowadzonym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (WKZ) na wniosek strony - właściciela lub użytkownika obiektu, lub z urzędu - bez wniosku strony ani też zadeklarowanej jego zgody; przed dokonaniem wpisu prowadzone jest postępowanie przygotowawcze polegające do gromadzeniu informacji i materiałów dokumentacyjnych, które potwierdzają wartość danego obiektu m.in. w wyniku oględzin obiektu; postępowanie to zakończone jest wydaniem przez WKZ decyzji, która o ile strony nie wnoszą sprzeciwu czy uwag, nabiera mocy prawnej i zabytek otrzymuje numer rejestru zgodny z kolejnym zapisem w księdze rejestru zabytków;
- zabytek może zostać wpisany w 3 kategoriach, dla których prowadzone są odrębne księgi:
  - A - zabytek nieruchomy,
  - B - ruchomy,
  - C – archeologiczny
- do rejestru wpisywane są nowe obiekty i obiekt może zostać z niego wykreślony, gdy zabytek uległ zniszczeniu w stopniu powodującym utratę jego wartości historycznej, artystycznej lub naukowej albo, którego wartość będąca podstawą wydania decyzji o wpisie do rejestru nie została potwierdzona w nowych ustaleniach naukowych; są to jednak przypadki wyjątkowe.

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Skarpa, szkarpa, przypora

- mur odchodzący prostopadłe na zewnątrz od ściany wysokiego budynku pełniący funkcję konstrukcyjną; patrząc na niego z boku, rozszerza się ku dołowi schodkowo lub pochyło; podtrzymuje ścianę i równoważy siły rozporowe od znajdujących się w środku łęku lub sklepienia; umożliwia stosowanie dużych, wysokich okien, zajmujących dużą powierzchnię ścian, które przez to traciły swoją funkcję nośną; stosowany także w budowlach technicznych jak ściany fortyfikacji, kanałów itp.

Ryzalit

- występ z lica w elewacji budynku w jego części środkowej, bocznej lub narożnej, prowadzony od fundamentów po dach; wrzucie poziomym może mieć kształt prostokąta lub półkola; ryzality ożywiają elewację i zwiększają powierzchnię pomieszczeń;

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Sgraffito(wł. graffiare - ryć, drapać)

- technika malarska polegająca na nakładaniu kolejnych, kolorowych warstw tynku lub kolorowych glin i na zeszkrobywaniu fragmentów warstw wierzchnich; poprzez odsłanianie warstw wcześniej nałożonych powstaje dwu- lub wielobarwny wzór;

Pinakiel (inaczej fiala, sterczyna)

- w architekturze gotyckiej pionowy element dekoracyjny w postaci smukłej czworobocznej wieżyczki, zakończonej od góry ostrosłupem, którego krawędzie są bogato dekorowane i zwieńczonej kwiatonem;

Supraporta (łac. supra portam - nad drzwiami)

- dekoracje umieszczone nad drzwiami, ujęte w obramowanie z drewna lub stiuku. Wypełnione dekoracją w formie fresku, płaskorzeźby, sztukaterii, malowidła itp.

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

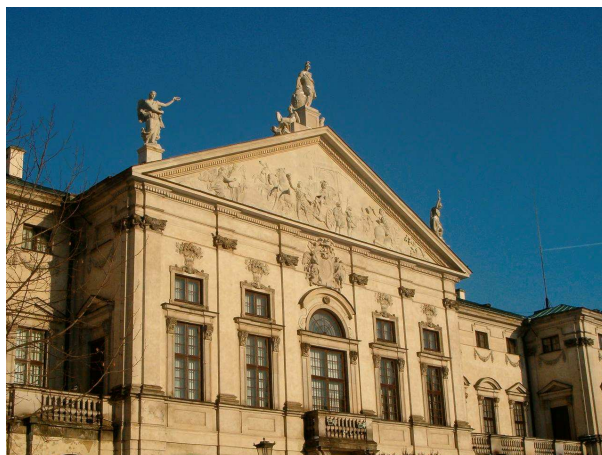

Transept (inaczej nawa poprzeczna, nawa krzyżowa)

- część kościoła, nawa prostopadła do osi kościoła, położona pomiędzy prezbiterium, a resztą jego budynku;

Tympanon

- w architekturze klasycznej (starożytna Grecja, starożytny Rzym, renesans, klasycyzm) wewnętrzne trójkątne pole frontonu, często wypełnione rzeźbą;

- W architekturze romańskiej i gotyckiej półkolisty lub ostrołukowe pole wypełniające przestrzeń między nadprożem a łukiem portalu, wypełnione najczęściej płaskorzeźbą o tematyce Sądu Ostatecznego.

Wykusz

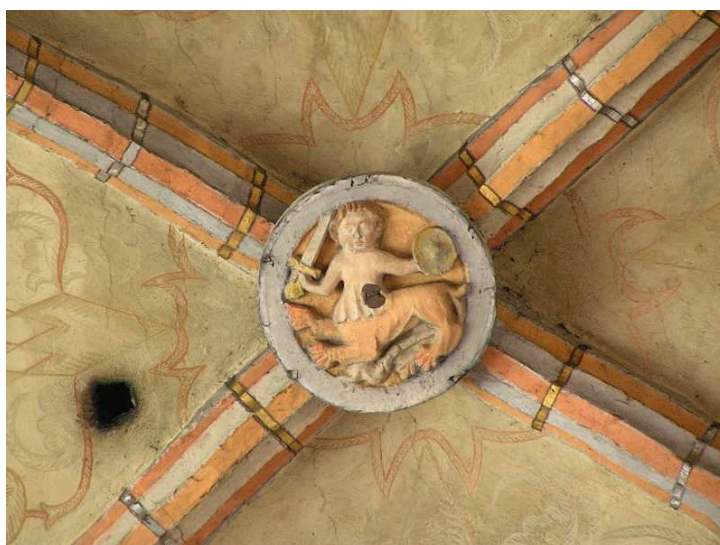
Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- forma architektoniczna wzorowana na budownictwie Bliskiego Wschodu (architektura Islamu) stanowiąca wystający z lica elewacji element poszerzający przylegające wnętrze; zazwyczaj wsparty na wspornikach z oknami lub otworami strzelniczymi, nakryty osobnym daszkiem; początkowo stosowany w budownictwie obronnym, z czasem (od średniowiecza do baroku) zatracił pierwotne zastosowanie i stał się elementem reprezentacyjnym i ozdobnym w budownictwie mieszczańskim;

Zwornik (klucz)

- jako termin z dziedziny historii architektury: jeden z (klińców) w łuku arkady, w łuku sklepiennym. Usytuowany w najwyższym punkcie sklepienia lub łuku; określany też jako kliniec szczytowy, kliniec kluczowy; zazwyczaj o nieco większych wymiarach niż pozostałe ciosy kamienne lub cegły; przenosił siły ściskające; często był ozdabiany;

Zendrówka

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- cegła ceramiczna wypalona do granicy zeszklenia; jej powierzchnie są błyszczące i ciemniejsze niż cegły zwykłej, zwanej wiśniówką; stosowana do budowy fundamentów i mocno obciążonych filarów; w okresie gotyku stosowana często w celach dekoracyjnych do tworzenia geometrycznych wzorów urozmaicających powierzchnie ceglanych ścian;

Spoleczna opieka nad zabytkami

- 1.** Istotą społecznej opieki nad zabytkami jest uzupełnienie działalności specjalistycznych służb na rzecz ochrony zabytków.
- 2.** Informowanie służb konserwatorskich, władz terenowych, Policji, Straży Miejskiej, Komisji Opieki nad Zabytkami PTTK, środków masowego przekazu o stanie zabytków oraz o ich dewastacji.
- 3.** Wnioskowanie o uznanie obiektu za zabytkowy oraz podejmowanie działań zmierzających do odbudowy, renowacji lub rekonstrukcji zabytku.
- 4.** Popularyzowanie zabytków i ich wartości oraz idei i form ochrony.
- 5.** Propagowanie turystycznych i ekonomicznych korzyści wynikających z faktu istnienia zabytku na danym terenie.
- 6.** Podejmowanie inicjatyw zmierzających do zabezpieczenia zabytków.
- 7.** Gromadzenie informacji o historii poszczególnych zabytków.
- 8.** Gromadzenie dokumentacji fotograficznej, filmowej, piśmienniczej.
- 9.** Działalność profilaktyczna (zapobieganie niszczeniom i dalszej dewastacji).

Dobra kultury przewidziane do ustanowienia społecznej opieki

1. Zabytki budownictwa, urbanistyki i architektury:

- zabytki nieruchome niezależnie od ich stanu zachowania
- historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli
- budowle, ich wnętrza i otoczenie
- zabytkowe zespoły zieleni (zieleńce, skwery, parki, ogrody, aleje)
- cmentarze

Opieka:

- Dokumentacja obiektów nie użytkowanych oraz tych, którym zagraża zniszczenie na skutek niewłaściwego użytkowania.
- Dogłębne oglądanie zabytku, stanu jego wnętrza, pokrycia dachu, urządzeń odprowadzających wody deszczowe, otoczenia obiektu, przestrzegania przepisów przeciwpożarowych.

2. Zabytki etnograficzne:

- typowe układy zabudowy osiedli wiejskich i budowle wiejskie szczególnie charakterystyczne dla danego regionu
- wszelkie urządzenia, narzędzia i przedmioty będące świadectwem gospodarki, twórczości artystycznej, pojęć, obyczajów i innych dziedzin kultury ludowej

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Opieka:

- W przypadku stwierdzenia narażenia obiektu na zniszczenie powiadomienie wojewódzkiego konserwatora zabytków lub najbliższe muzeum.

3. Dzieła sztuk plastycznych:

- zabytki ruchome
- rzeźby, malarstwo, dekoracje, grafiki, rzemiosło artystyczne, broń, numizmatyka.
- wolnostojące rzeźby, krzyże pokutne, kapliczki, figury przydrożne.

Opieka:

- Dogłądanie stany zabytków.
- Poinformowanie wojewódzkiego konserwatora zabytków o kradzieży lub zniszczeniu zabytku (szczególnie dotyczy zabytków wolnostojących)

4. Pamiątki historyczne:

- militaria ruchome, pola bitew, miejsca pamięci narodowej i martyrologii

Opieka:

- Obiekty te znajdują się najczęściej pod opieką organizacji społecznych lub placówek edukacyjnych.

5. Obiekty archeologiczne i paleontologiczne:

- ślady pierwotnego osadnictwa i działalności człowieka, jaskinie, kopalnie pradziejowe, grodziska, cmentarzyska, kurhany
- naczynia gliniane i ich fragmenty, stare narzędzia kamienne, z brązu, żelaza, ozdoby, monety

Opieka:

- Powiadomienie pisemne lub telefoniczne o odkryciu archeologicznym wojewódzkiego konserwatora zabytków – bardzo ważne jest określenie miejsca i okoliczności znalezienia zabytku.
- Kontrola obiektów archeologicznych. Szczególnie należy zwrócić uwagę czy obiekt nie jest niszczone przez rozkopywanie, nawadnianie, orkę.

6. Obiekty techniki i kultury materialnej:

- stare kopalnie, huty, warsztaty, budowle, konstrukcje, urządzenia, środki transportu (samochody, tabor kolejowy), maszyny, narzędzia, instrumenty naukowe, zabytkowe budynki zakładów przemysłowych (cukrownie, browary), młyny, folusze, kuźnie, wiatraki, urządzenie hydrotechniczne (mosty, kanały, zespoły portowe)
- ryciny i plany obrazujące rozwój przemysłu

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

- wyroby szczególnie charakterystyczne dla dawnych form gospodarki, techniki, nauki, a także obiekty związane z ważnymi etapami postępu technicznego

Opieka:

- Wyszukiwanie i przekazywanie obiektów techniki i kultury materialnej do zbiorów muzealnych.
- Popularyzacja zabytków techniki np. kolei wąskotorowych w połączeniu z ofertą turystyczną.

Instruktor Opieki nad Zabytkami PTTK

Warunki uzyskania uprawnień

- ukończone 18 lat;
- zainteresowana zabytkami i ich ochroną oraz społeczną opieką nad zabytkami;
- wyraża chęć pracy społecznej;
- jest aktywnym turystą;

Zadania

- Popularyzować obiekty zabytkowe i idee ich ochrony.
- Inicjować działania mające na celu poprawę stanu zabytków.
- Gromadzić wiadomości historyczne, literackie, graficzne, fotograficzne dotyczące zabytków.
- Informowanie właściwej Komisji Opieki nad Zabytkami o wszelkich nieprawidłowościach związanych z użytkowaniem obiektów zabytkowych.
- Pełnić funkcję szkoleniową w ramach szkoleń kadry społecznej PTTK w zakresie zabytków i ich ochrony.
- Występować do władz administracji państwowej za pośrednictwem komisji opieki nad zabytkami w zakresie: aktywizacji zabytków nie używanych, remontu i właściwego użytkowania zabytków, zmiany użytkownika, jeżeli zaniedbuje zabytek lub powoduje zagrożenie jego stanu i wyglądu.
- Dokumentować działania powodujące dewastację zabytków oraz wykopaliska archeologiczne.

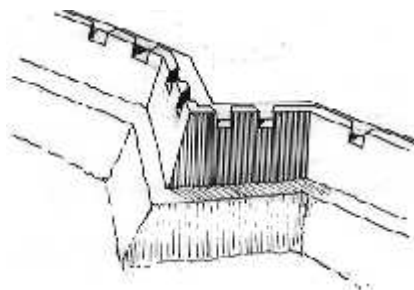
Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

Instytucje związane z ochroną zabytków i społeczną opieką nad zabytkami

- 1.** Państwowa Służba Ochrony Zabytków - Warszawa
  - Generalny Konserwator Zabytków
  - Biuro Ochrony Zabytków
- 2.** Zarząd Główny PTTK – Komisja Opieki nad Zabytkami - Warszawa
- 3.** Towarzystwo Opieki nad Zabytkami – Zarząd Główny – Warszawa
- 4.** Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu - Warszawa
- 5.** Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków – Warszawa
- 6.** Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków – Warszawa

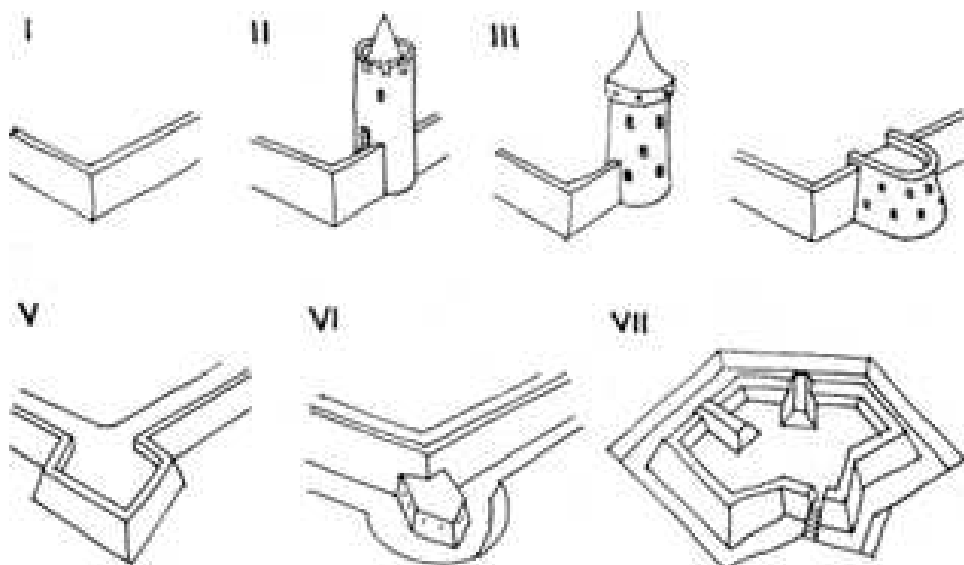
Architektura – tablice pogładowe

FORTYFIKACJE OSAD I MIAST

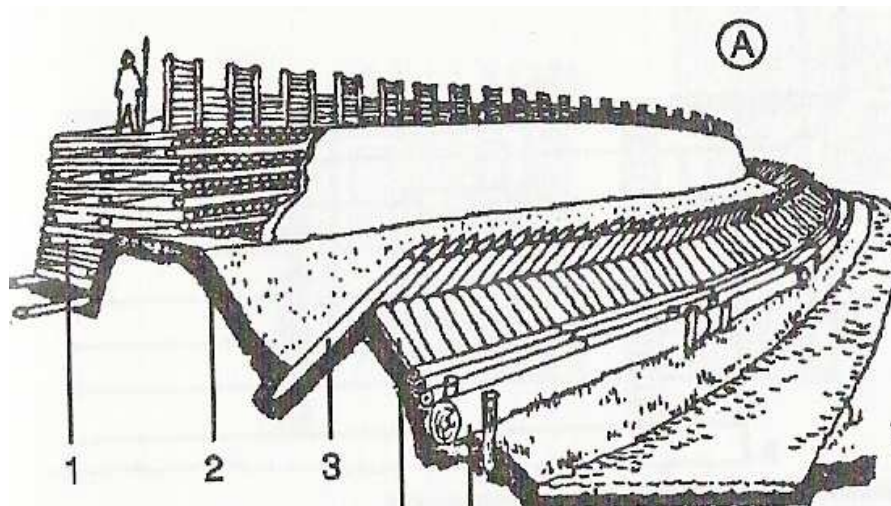

REDAN

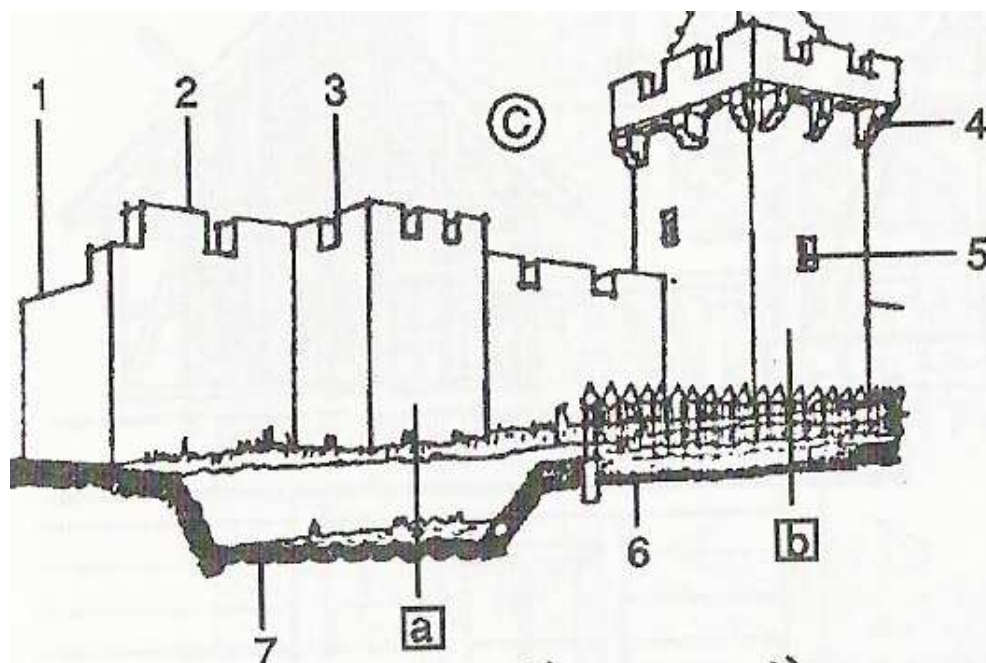
w dawnej fortyfikacji polowej odkryte od tyłu dzieło fortyfikacyjne o dwóch czołach stykających się pod kątem 60-120 stopni; czoła wykonane były w postaci wałów ziemnych osłoniętych fosą;

- I. ŚCIANA
- II. WIEŻA
- III. BASZTA
- IV. BASTEJA
- V. BASTION
- VI. KAPONIERA
- VII. FORT

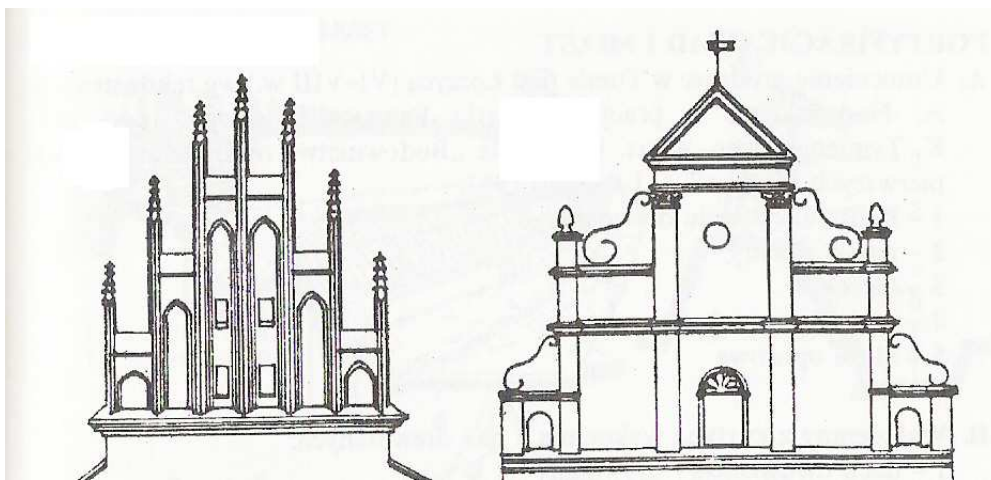

1. WAŁ DREWNIANY
2. NASYP ZIEMNY
3. OSTROKÓŁ

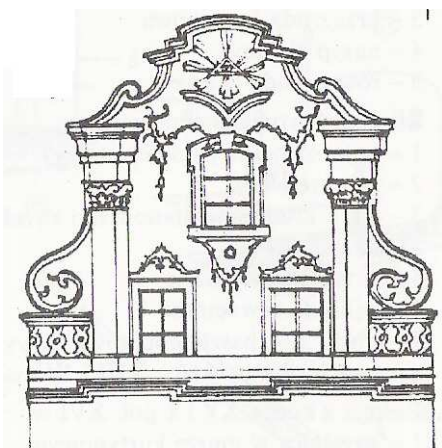
- 2-3. *KRENELAŻ*
5. STRZELNICA W BASZCIE
7. FOSA

SZCZYTY BUDYNKÓW

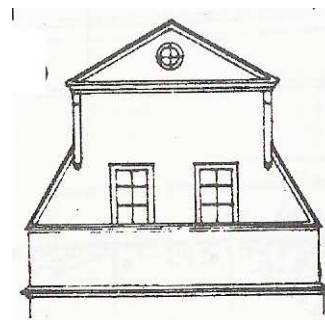

GOTYCKI

RENESANSOWY

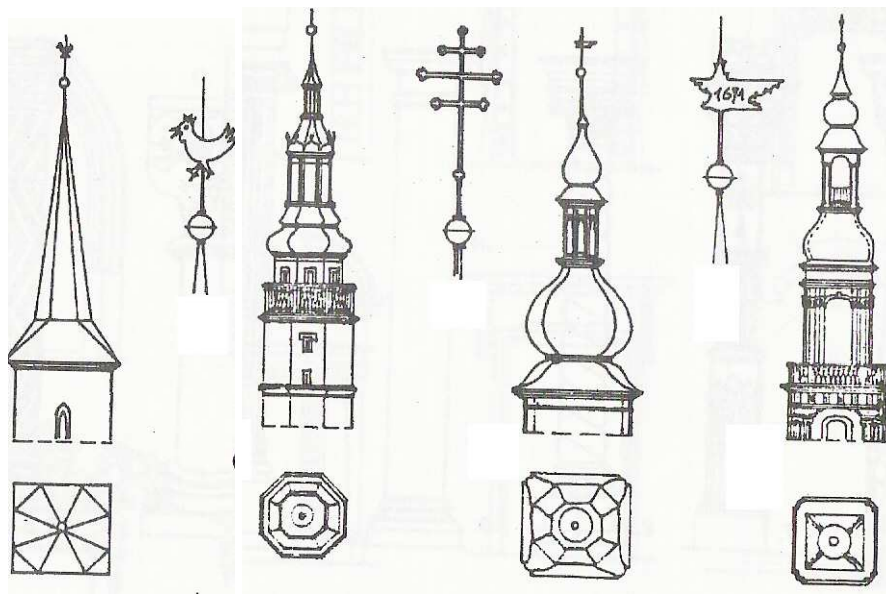
BAROKOWY

KLASYCYSTYCZNY

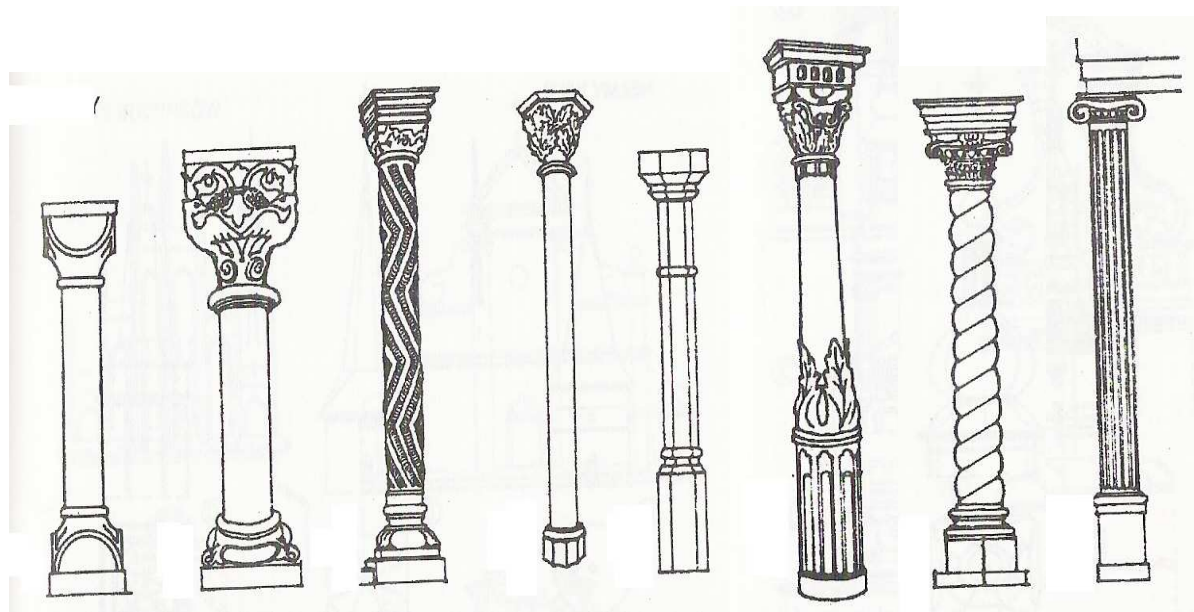

HELMY WIEŻ

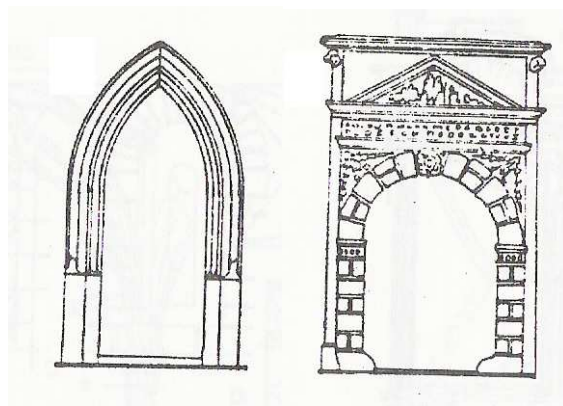
GOTYCKI RENESANSOWY BAROKOWY KLASYCYSTYCZNY

KOLUMNY

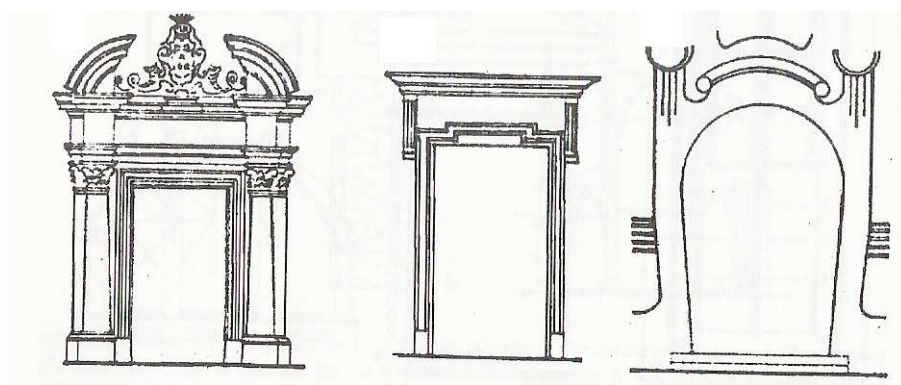
- 1 – 3. ROMAŃSKIE
- 4 – 5. GOTYCKIE
- 6. RENESANSOWA
- 7. BAROKOWA
- 8. KLASYCYSTYCZNA

PORTALE

GOTYCKI

RENESANSOWY

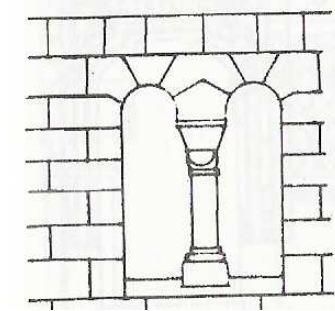

BAROKOWY

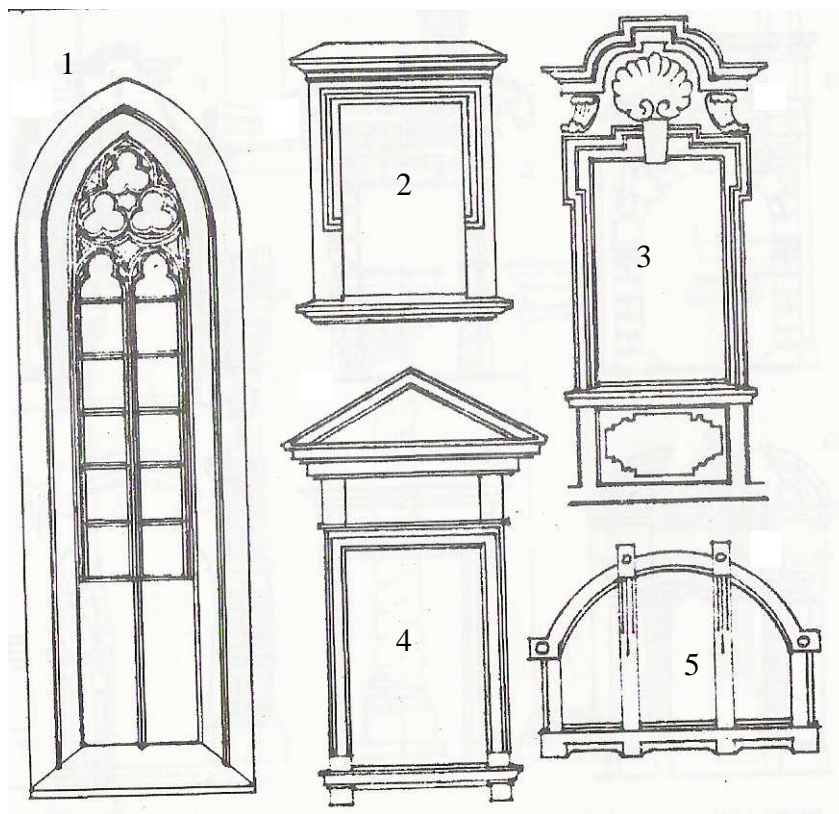
KLASYCYSTYCZNY

SECESYJNY

OBRAMOWANIA OKIEN

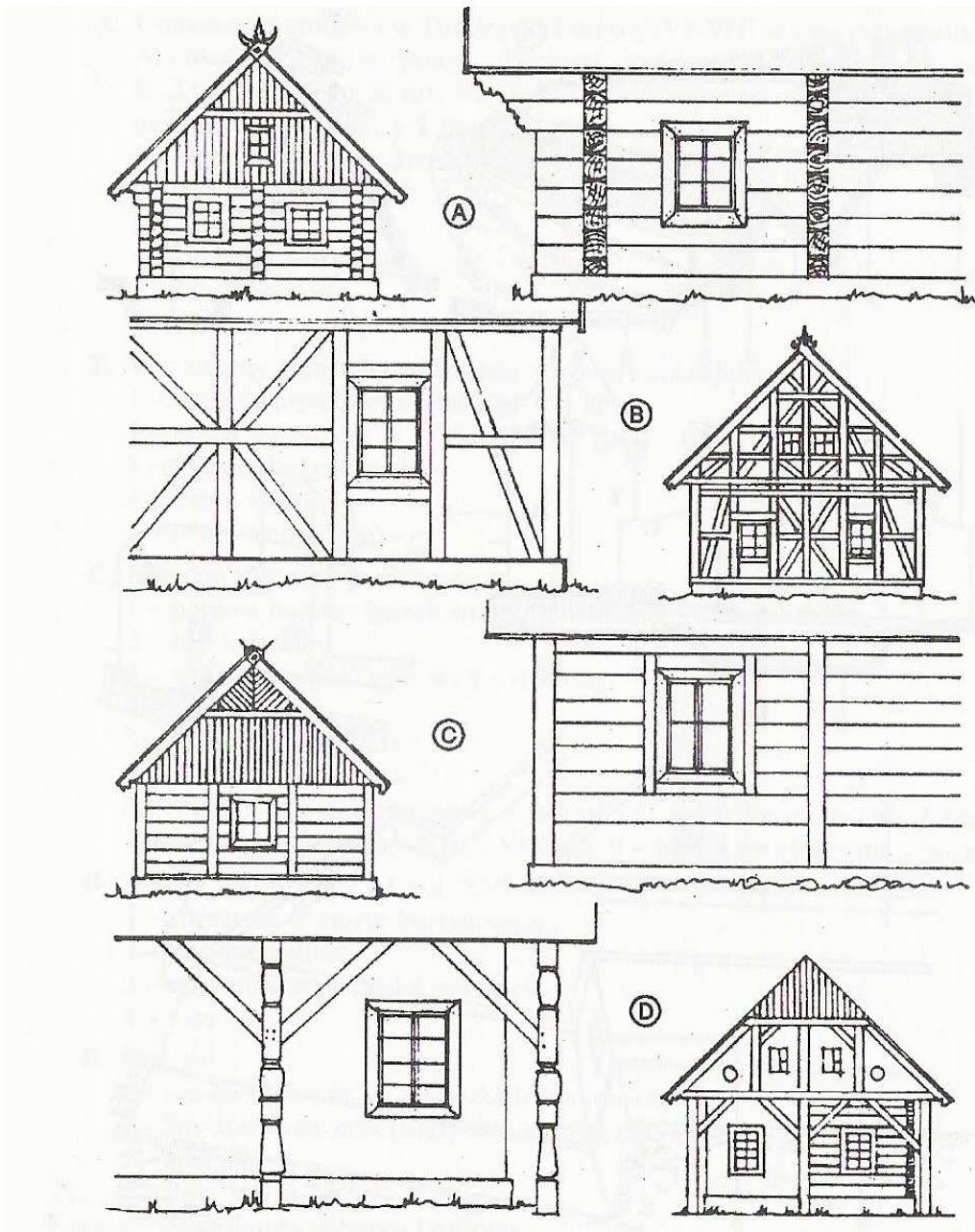

ROMAŃSKIE

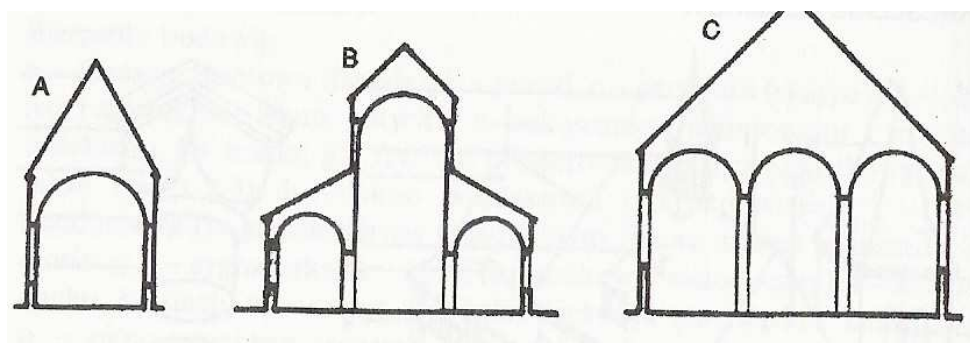
1. GOTYCKIE
2. RENESANSOWE
3. BAROKOWE
4. KLASYCYSTYCZNE
5. SECESYJNE

KONSTRUKCJE BUDYNKÓW DREWNIANYCH

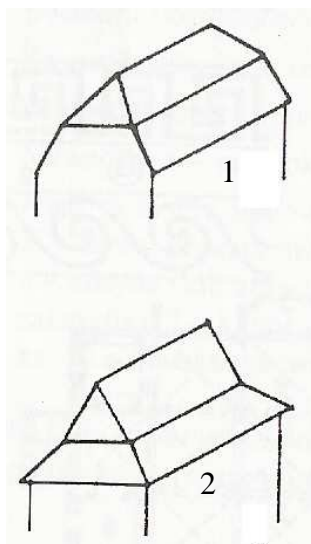

- A. ZRĘBOWA
- B. SZACHULCOWA
- C. SUMIKOWA
- D. PRZYSŁUPOWA

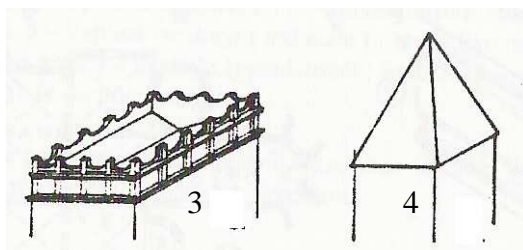
UKŁADY PRZESTRZENNE

- A. BUDOWLA JEDNONAWOWA (SALOWA)
- B. BUDOWLA BAZYLIKOWA
- C. BUDOWLA HALOWA

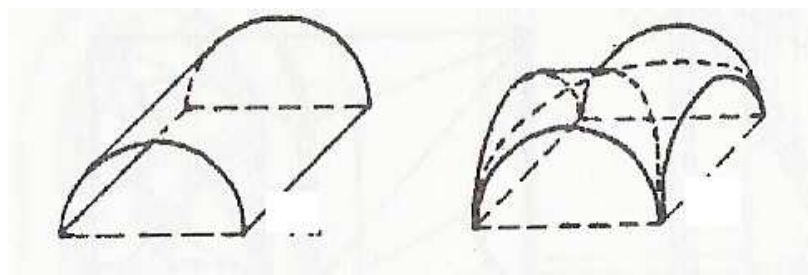

- 1. DACH MANSARDOWY Z NACZÓŁKIEM
- 2. DACH Z PÓLSZCZYTEM GÓRNYM (GÓRALSKI)

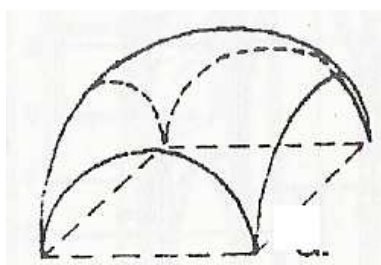
- 3. DACH POGRAŻONY Z ATTYKĄ
- 4. DACH BROGOWY

SKLEPIENIA

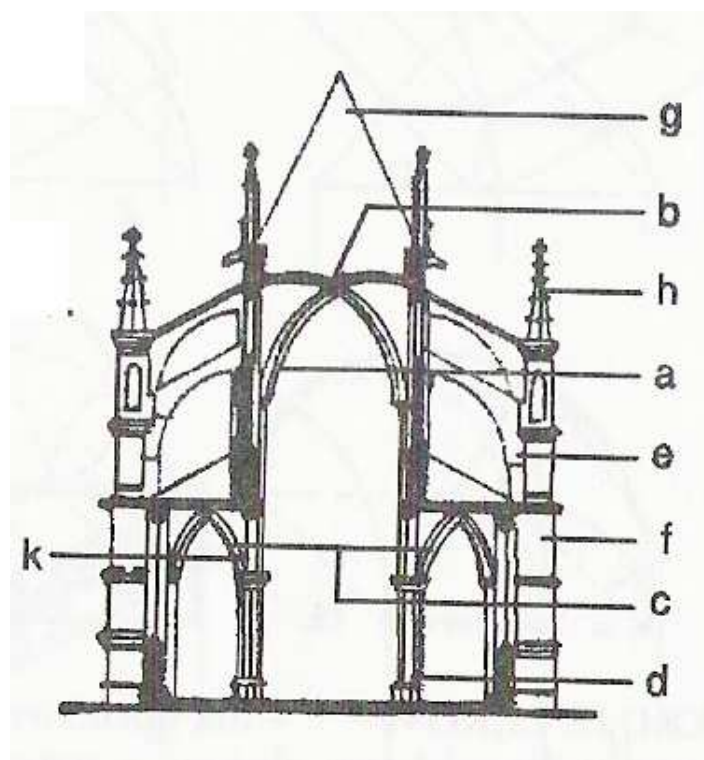

KOLEBKOWE

KRZYŻOWE

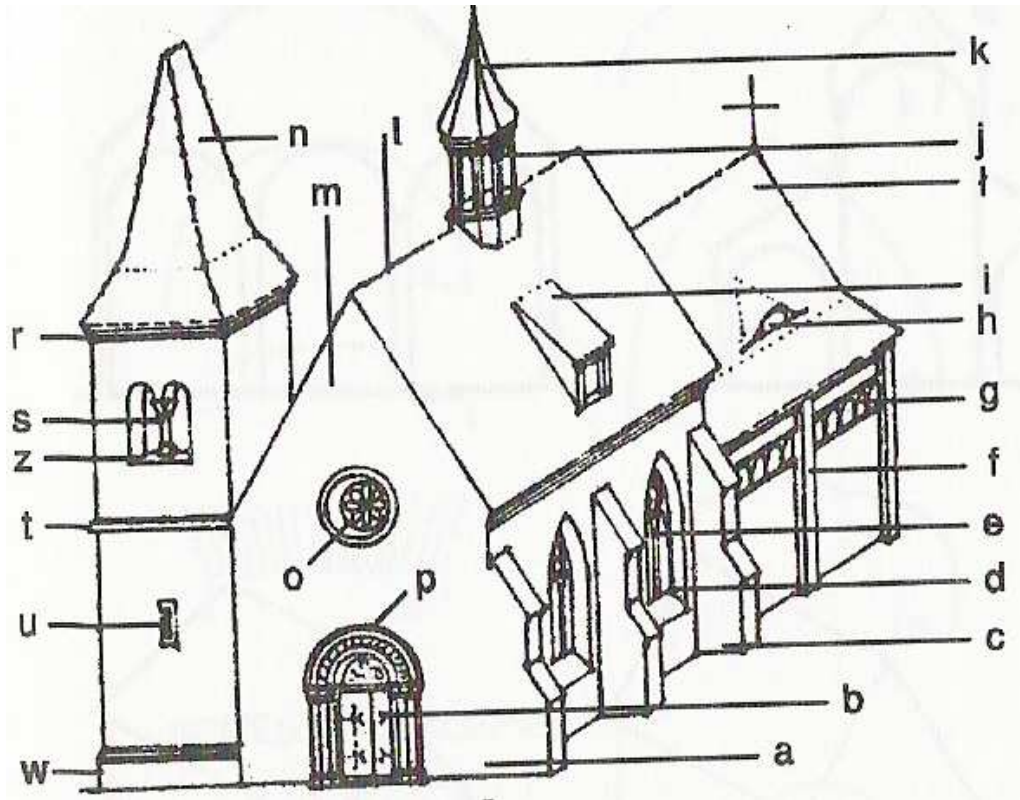

ŻAGŁOWE

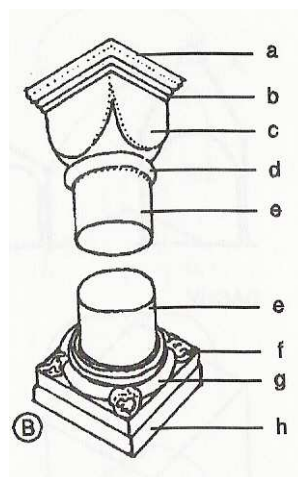

- A. ŻEBRO**
- B. ZWORNIK**
- D. FILAR**
- F. PRZYPORA**
- H. STERCZYNA**

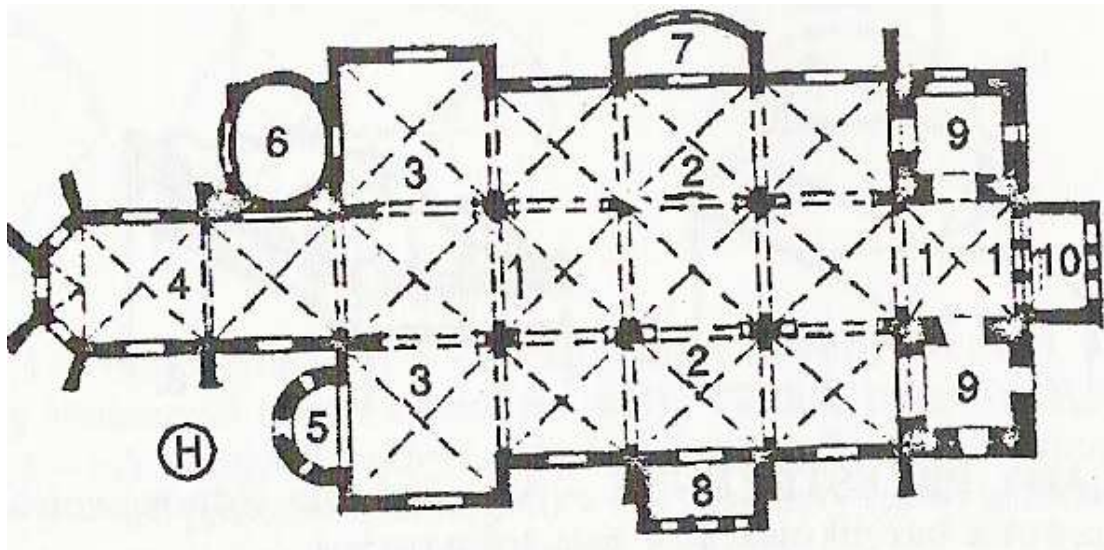
OKREŚLENIE TERMINÓW ARCHITEKTONICZNYCH

- A. FASADA
- B. PORTAL
- C. PRZYPORA
- I. MANSARDA
- J. SYGNATURKA
- R. GZYMS KORONUJĄCY

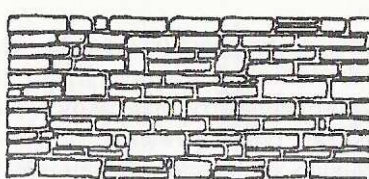

- C. GŁOWICA
- E. TRZON
- G. BAZA

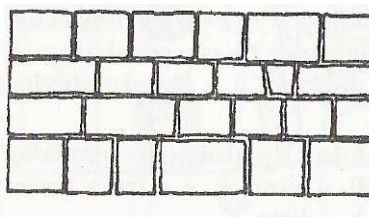

1. NAWA GŁÓWNA
2. NAWA BOCZNA
3. TRANSEPT
4. PREZBITERIUM
5. ABSYDA
6. KAPLICA
8. KRUCHTA BOCZNA
10. KRUCHTA GŁÓWNA

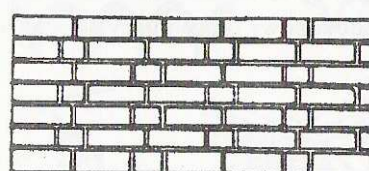
WIĄZANIA MURÓW

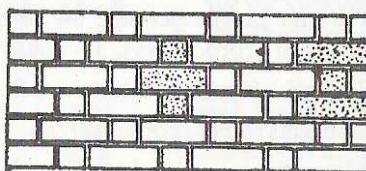
ROMAŃSKI (WARSTWOWY)

GOTYCKI

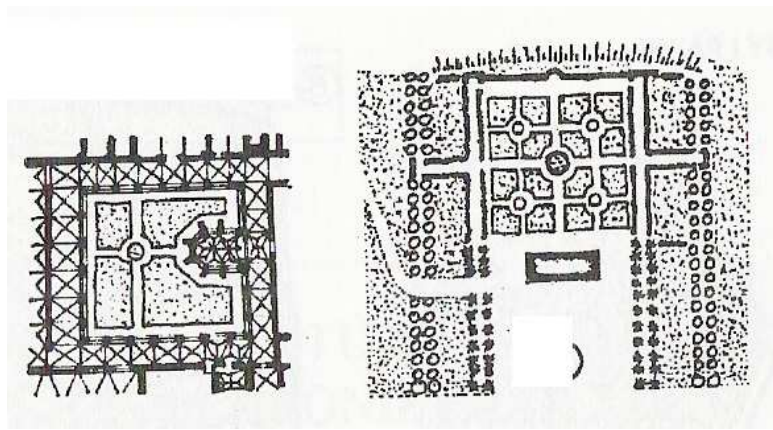
ROMAŃSKI (DWUWOZÓWKOWY)

GOTYCKI (JEDNOWOZÓWKOWY)

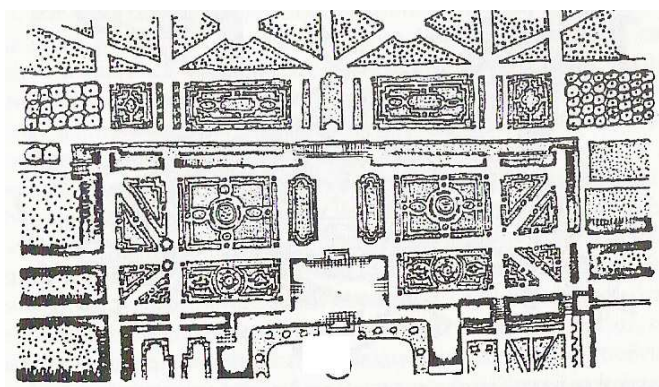

OGRODY I PARKI

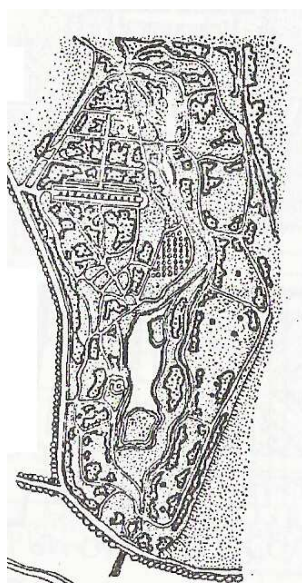

GOTYCKI (WIRYDARZ)

RENESENSOWY

BAROKOWY

KLASYCYSTYCZNY

Kurs Instruktorów Opieki nad Zabytkami – materiały szkoleniowe

BIBLIOGRAFIA:

1. „Zarys problematyki ochrony zabytków” – TOnZ – Warszawa 1996
2. „Mały Słownik Ochrony Zabytków” – M. Kurzątkowski – Warszawa 1989
3. „Ochrona Zabytków Architektury Obronnej” – praca zbiorowa – Giżycko 1997
4. „Wprowadzenie do historii budowy miast” – W. Ostrowski – Warszawa 1996
5. „Muzea regionalne PTTK – W. Cichy – Brzozów 1992
6. „Vademecum Młodzieżowego Opiekuna Zabytków” – KOnZ ZG PTTK – Warszawa 1997
7. „Ochrona Zabytków w Polsce” – J. Zachwatowicz – Warszawa 1965
8. „Polska Ochrona Zabytków” - B. Rymaszewski – Warszawa 2005
9. „Ochrona Zabytków w Polsce” – J. Pruszyński – Warszawa 1989
10. Wikipedia